

УДК 347.191

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.84>

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОЗДАТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Черевко П.П.,*кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-5311-324X*

Черевко П.П. Еволюція правоздатності юридичної особи в цивільному праві.

Вказується, запровадження інституту юридичної особи зумовлено необхідністю виділення нового самостійного учасника цивільних відносин, який має бути таким реальним, як і правосуб'єктна фізична особа. Об'єднання людей у певні союзи заради досягнення чогось як соціальна практика має надзвичайно тривалу історію. Концентрація фізичних, інтелектуальних, фінансових та інших зусиль у таких союзах прискорювало досягнення мети, визначеної при об'єднанні людей. Стаття присвячена аналізу закономірності становлення та розвитку цивільної правоздатності юридичної особи. Відзначається, що обсяг цивільної правоздатності юридичної особи є динамічною категорією, яка формувалася історично під впливом багатьох факторів. Проводиться порівняння становлення цивільної правоздатності фізичних осіб та юридичних осіб, де відзначається спільна тенденція: розширення обсягу правоздатності, що було зумовлено для юридичних осіб в першу чергу економічними чинниками.

На ранніх етапах існування юридичних осіб, коли вони створювалися дозвільним порядком, їх правоздатність була обмеженою, оскільки актом органу влади визначалася сфера її діяльності. На підставі такої державної практики починає розвиватися вчення про спеціальну правоздатність юридичних осіб (Савінії, історична школа права), відповідно до якої діяльність останніх підпорядковується меті створення юридичної особи. Те, що не відповідало цій меті, вчиняти було заборонено. Подібний запобіжник не тільки допомагав засновникам контролювати юридичні особи, але надавав можливості країнам XIX ст. здійснювати нагляд за організаціями, діяльність яких не переслідувала мети отримання прибутку (наприклад, політичні організації).

Вказується, що формування ринкової економіки в Україні привело до усвідомлення необхідності зняття обмежень у підприємницькій діяльності юридичних осіб та розширення їх правоздатності. Але недостатньо було застосування в діяльності юридичних осіб у цивільному обігу підходу «дозволено все, що не заборонено законом», позаяк він не відміняв їх спеціальної правоздатності. Тим більше, що окремі законодавчі акти України не дозволяли юридичним особам укладати договори, які суперечили статутним цілям (наприклад, Закон України «Про нотаріат» 1993 р.). Тому під час прийняття Цивільного кодексу України проблему вирішили кардинально: юридична особа отримала загальну правоздатність.

Ключові слова: юридична особа; фізична особа; теорія фікції; історична школа права; цивільні правовідносини; загальна правоздатність; спеціальна правоздатність.

Cherevko P.P. Evolution of legal capacity of a legal entity in civil law.

It is indicated that the introduction of the institution of a legal entity is due to the need to allocate a new independent participant in civil relations, which should be as real as a legal entity. The association of people in certain unions for the sake of achieving something as a social practice has an extremely long history. The concentration of physical, intellectual, financial and other efforts in such unions accelerated the achievement of the goal set when uniting people. The article is devoted to the analysis of the regularities of the formation and development of the civil legal capacity of a legal entity. It is noted that the scope of the civil legal capacity of a legal entity is a dynamic category that was formed historically under the influence of many factors. The formation of the civil legal capacity of individuals and legal entities is compared, where a common trend is noted: the expansion of the scope of legal capacity, which was determined for legal entities primarily by economic factors. In the early stages of the existence of legal entities, when they were created by a permissive procedure, their legal capacity was limited, since the scope of its activity was determined by the act of the government body. On the basis of such state practice, the doctrine of the special legal capacity of legal entities begins to develop (Savigni, historical school of law), according to which the activities of the latter are subordinated to the purpose of creating a legal entity. It was forbidden to do anything that did not correspond to this

purpose. Such a safeguard not only helped the founders to control legal entities, but also enabled the countries of the 19th century to supervise organizations whose activities were not aimed at making a profit (for example, political organizations).

It is indicated that the formation of a market economy in Ukraine led to the realization of the need to remove restrictions on the entrepreneurial activity of legal entities and expand their legal capacity. But the application of the approach "everything that is not prohibited by law is permitted" in the activities of legal entities in civil circulation was not enough, since it did not cancel their special legal capacity. Moreover, individual legislative acts of Ukraine did not allow legal entities to conclude contracts that contradicted the statutory goals (for example, the Law of Ukraine "On Notaries" of 1993). Therefore, when adopting the Civil Code of Ukraine, the problem was solved radically: a legal entity received general legal capacity.

Key words: legal entity; natural person; theory of fiction; historical school of law; civil legal relations; general legal capacity; special legal capacity.

Постановка проблеми. Запровадження інституту юридичної особи зумовлено необхідністю виділення нового самостійного учасника цивільних відносин, який має бути таким реальним, як і правосуб'єктна фізична особа. Об'єднання людей у певні союзи заради досягнення чогось як соціальна практика має надзвичайно тривалу історію. Концентрація фізичних, інтелектуальних, фінансових та інших зусиль у таких союзах прискорювало досягнення мети, визначеної при об'єднанні людей. Проте, подібний союз довгий час не розглядався як єдиний, самостійний учасник цивільних правовідносин. Не було це зроблено і в праві Стародавнього Риму, хоча воно, опираючись на практику, вперше вчинило кроки щодо розширення кола суб'єктів приватного права шляхом розмежування діяльності та майна товариства від поведінки та майна його членів [1, с. 62]. Для того, щоб юридична особа могла дійсно стати учасником цивільних відносин в якості самостійного суб'єкта, потрібно було регламентувати цілу низку питань, одним із яких було питання цивільної правоздатності юридичної особи.

Стан опрацювання. Правоздатність юридичної особи в цивільному праві була предметом дослідження великої групи науковців у різноманітні історичні періоди. Серед вітчизняних науковців, які долучалися до дослідження категорії цивільної правоздатності юридичної особи можна віднести В.І. Борисову, Л.В. Винара, К.В. Кацюву, В.О. Кучеру, О.Ю. Літвінову, Д.С. Лещенко, М.В. Менджул, В.Ф. Піддубну, І.В. Спасибо-Фатєєву, В.Ю. Цюмра, І.І. Шпуганича, Г.Б. Яновицьку, В.Л. Яроцького тощо. Незважаючи на це, динаміка цієї категорії щодо юридичних осіб у доктринальних дискусіях, постійний розвиток законодавства та судової практики, відсутність узгодженості по багатьом аспектам цивільної правоздатності юридичної особи, робить дослідження даного питання вкрай актуальним.

Метою статті є визначення закономірності становлення та розвитку правоздатності юридичної особи в цивільному праві України як передумови реалізації цивільних прав та обов'язків у цивільних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Згідно загальнопоширеного розуміння в юридичній науці правоздатність розглядається як абстрактна можливість мати суб'єктивні права та обов'язки [2, с. 199]. Цивільна правоздатність виступає передумовою для вступу в певні цивільні відносини з метою набуття, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків. Змістом цивільної правоздатності є цивільні права та обов'язки, перелік яких не обмежується тільки тими, що закріплені актами цивільного законодавства. При наявності перешкод у доступі до таких прав, вони усуваються за допомогою заходів державного примусу [3, с. 48-49].

Отже, цивільна правоздатність вивчається в контексті цивільних правовідносин, позаяк вказує на юридичну властивість особи набувати суб'єктивні цивільні права та обов'язки. Якщо певний суб'єкт не має юридичної можливості набувати деякі цивільні права та обов'язки, він не може стати учасником цивільних правовідносин, змістом яких є дані права та обов'язки. Зокрема, згідно ч. 1 ст. 91 ЦК України юридична особа не може мати цивільні права та обов'язки, які за своєю природою можуть належати людині [4]. Наприклад, право на заповіт належить виключно повнолітній фізичній особі (ст. 1234 ЦК), а тому юридична особа не може вступати у спадкові правовідносини як спадкодавець, але вона може набувати прав та обов'язків спадкоємця в разі спадкування по заповіту (ч. 2 ст. 1222 ЦК). Або, відчужувачем у договорі довічного утримання (догляду) може бути тільки фізична особа (ч. 1 ст. 746 ЦК). Виходить, що цивільна правоздатність юридичної особи визначає її статус як учасника цивільних відносин.

Належне розкриття правоздатності юридичної особи в цивільному праві не можливе без історичного контексту. Щоб краще зрозуміти її природу треба прослідкувати історичний шлях виникнення та розвитку правоздатності юридичної особи. На необхідність проведення історико-правового до-

слідження для належного усвідомлення природи цього явища вказують ряд вітчизняних науковців [5, с. 104–105, 119]. У цьому відношенні можна відзначити деякі спільні тенденції в еволюції цивільної правоздатності фізичних та юридичних осіб, яка мала чіткий вектор до свого розширення.

Цивільна правоздатність фізичної особи тривалий час не була загальною та однаковою, що дозволяло одним соціальним групам домінувати над іншими. Так, у рабовласницькі часи раб не володів цивільною правоздатністю і розглядався об'єктом, а не суб'єктом цивільних відносин: «*servi res sunt*» (раби – це речі) [6, с. 354]. У феодальні часи цеховий устрій міст наочно доводив неможливість займатися певними ремеслами особою, яка не була членом цеху. Цех, будучи монополістом у виготовленні та продажі певного товару, переслідував та суворо карав позацехових майстрів, які створювали їм конкуренцію [7, с. 119–120]. І така соціально-правова нерівність тривала багато століть.

Проте, з економічної точки зору такий підхід був шкідливим, оскільки гальмував розвиток економіки. Так, в Стародавньому Римі існували численні винятки з принципу «*servi res sunt*», які підтверджували певну суб'єктність раба, що міг збагатити свого власника не тільки фізичною, але й інтелектуальною працею, працюючи торговим агентом, капітаном судна, управителем майна (пекулій) тощо. Наприклад, у Стародавньому Римі раб міг вступати в договори від імені свого власника (*ex persona domini*) [8, с. 73]. Аналогічним чином цеховий устрій середньовічних міст, що тривалий час захищав представників певної професії, згодом перетворився на гальмо економічного розвитку, що змусило уряди багатьох держав дозволити позацехову діяльність. Так, на західноукраїнських землях патентом австрійського уряду 1788 року було дозволено займатися ремеслом поза цехом, а згодом цехові та позацехові ремісники були зрівняні у правах [9]. Подібні тенденції можна побачити в еволюції правоздатності юридичної особи.

Важко сказати, коли організація стала визнаватися самостійним учасником цивільних відносин, оскільки до розуміння цього йшли декілька століть. На кінець XV – початку XVI століття припадає етап первісного накопичення капіталу, що створював економічні передумови для розвитку організацій як самостійних учасників цивільних відносин. Відбувається поширення по всій Європі торговельних компаній. Але навіть найбільш відомі з них (наприклад, «Велика Равенсбургська торговельна корпорація», яка була заснована близько 1380 р. та припинила свою діяльність у 1530 р. [10]) з точки зору сучасного цивільного права не володіли всіма ознаками юридичної особи.

Спочатку цивільна правоздатність юридичних осіб обмежувалася певною сферою діяльності, визначеною для неї законом, що створював таку особу. Так, перша в світі публічна акціонерна компанія, акції якої продавалися вільно, була створена патентом 1602 року, який видали Генеральні Штати Республіки: Голландська Ост-Індська компанія (офіційно «Об'єднана Ост-Індська компанія»). Патент дозволяв компанії вести морську торгівлю в районі на схід від мису Доброї Надії та на захід від Магелланової протоки, тобто їй передали монопольне право на всю азійську торгівлю. Крім того, для забезпечення торгівлі компанія могла укладати договори з місцевими правителями, утримувати військовий флот, армію, засновувати нові поселення в колоніях, формувати там адміністрацію та судові органи, карбувати власну монету (не було попиту на європейські товари) тощо. Фактично вона стала державою в державі [11]. Але це не доводить існування загальної правоздатності цієї юридичної особи, оскільки можливості компанії чітко визначалися документом, який її створював. Зокрема, патент, який заснував Голландську Ост-Індську компанію був строковий (діяв 21 рік). При поновленні його строку, зміст патенту можна було міняти, розширюючи чи звужуючи правоздатність компанії. Наприклад, коли його видали вдруге в 1623 р., патентом заборонили компанії напрямую продавати свої товари раді директорів до того, як вони потраплять у Республіку, щоб не допустити самозбагачення та конфлікту інтересів. Відтепер директори купували товари компанії на тих умовах, що й інші покупці на відкритих торгах [11]. Виходить, закон, яким створили юридичну особу, не надавав їй загальної цивільної правоздатності. Ось чому англійський юрист В. Ансон в 1879 р. писав: «Так як корпорація не існує окремо від акту парламенту, яким корпорація створена або дозволено її створення, звідси слідує, що її правоздатність обмежена виконанням тих повноважень, які надані законом або можуть розумно впливати з його тексту. Навіть якщо акціонери згодом схвалять договір, який суперечить цілям статуту, він все одно не може вважатися зобов'язуючим компанію» [12, с. 145]. Тому не дивно, що існуюча практика створення та визначення правоздатності юридичних осіб вплинула на думки науковців, що розробляли вчення про такого суб'єкта.

Перша наукова теорія, яка пояснювала природу юридичної особи була розроблена Фрідріхом Карлом фон Савінії, найвідомішим представником історичної школи права [13]. Як відомо, ця теорія отримала свою назву з вуст римського папи Інокентія IV у 1245 році, але її наукове осмислення було запропоновано власне німецькими правознавцями XIX ст. Теорія фікції, по-перше, обґрунтовувала дозвільний порядок виникнення юридичних осіб і можливість їх ліквідації виключно за рішенням органів влади; по-друге, виходячи з того, що юридична особа як така не мала волі, вона не визнавалася суб'єктом кримінальної відповідальності [14, с. 119]. Але найбільшого значення дана

теорія мала для усвідомлення природи правоздатності юридичної особи. Оскільки остання вважалася штучним утворенням, яка не має природніх та соціальних потреб, як людина, у неї апіорі не може бути універсальної сфери діяльності. Тому за фізичними особами визнавали загальну правоздатність, а за юридичними – спеціальну. Сфера діяльності юридичної особи визначалася державою в акті, яким дозволялося її створення. Подібний підхід надавав державі можливість здійснювати нагляд за об'єднанням людей, особливо тими, що не переслідували мети отримання прибутку. Отже, формування спеціальної правоздатності юридичної особи певною мірою також було пов'язано з політичними мотивами. Але не тільки державі допомагала спеціальна правоздатність юридичної особи, оскільки вона надавала можливості здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи також і з боку її засновників. Як відзначають, концепція *ultra vires*, яка передбачала визнання недійсними правочинів, що були вчинені за межами правоздатності юридичної особи, довгий час використовувалося ліберальною американською правовою доктриною для захисту прав акціонерів та кредиторів компанії від недобросовісний чи некомпетентних дій її менеджменту [15, с. 305].

Вчення про спеціальну правоздатність юридичної особи у подальшому стало основою для розробки іншої, не менш «яскравої» теорії юридичної особи XIX ст., яка розвивала положення теорії фікції – теорії «персоніфікованої мети». Алозій Бринц, автор цієї теорії, стверджував, що в юридичній особі не має людського субстрату, а майно юридичної особи належить не її засновникам, а меті, яка стоїть перед будь-якою юридичною особою [16].

Таким чином, вже в XIX ст. була обґрунтована концепція про спеціальну правоздатність юридичної особи, згідно якої вона є носієм тільки певних цивільних прав та обов'язків, що допомагають досягнути мети її діяльності. Подібні погляди науковців відобразилися в європейському цивільному законодавстві того часу (наприклад, Німецьке цивільне уложення 1896 р.) та багатьох прецедентних судових рішень в країнах англосаксонської правової сім'ї. Оскільки спеціальна правоздатність юридичної особи обмежувала її діяльність метою створення, нерідко науковці її називають обмеженою правоздатністю [17, с. 105], хоча це не є усталений підхід.

Концепція спеціальної правоздатності юридичної особи проникла в Україну, коли її землі перебували під юрисдикціями двох імперій: Австрійської та російської. Як і раніше, така правоздатність розглядалася як запобіжний механізм, за допомогою якого держава зберігає контроль над діяльністю юридичної особи. Так, в радянські часи, коли панувала «планова економіка» правоздатність юридичної особи була обмеженою, оскільки їй дозволялося вступати тільки в такі відносини, які відповідали меті її діяльності. Подібний підхід мав гарантувати виконання п'ятирічного плану розвитку народного господарства та відповідав командно-адміністративним засадам у економіці радянських держав, де ініціативність суб'єктів господарювання за межами планових вказівок не віталася. Все це привело до нормативного закріплення спеціальної правоздатності юридичної особи в цивільному праві (зокрема, ч. 1 ст. 26 ЦК УРСР 1963 р. [18]).

З розпадом Радянського Союзу та переходом до ринкової економіки обмеження можливостей юридичної особи вступати у ті чи інші види цивільних відносин не відповідало духу підприємництва, а також політиці держави щодо його заохочення. Для засвоєння нового бізнесу, що не був прописаний в установчих документах, потрібно було вносити до них зміни. На практиці це могло призвести до певних ускладнень. Щоб відкрити юридичним особам більше функціональних можливостей, зробити їх мобільними та зміцнити господарську самостійність, правоздатність юридичної особи потрібно було розширити. Недостатньо було застосування в діяльності юридичних осіб у цивільному обігу підходу «дозволено все, що не заборонено законом», позаяк він не відміняв їх спеціальної правоздатності [19, с. 81]. Зокрема, Закон України «Про нотаріат» в редакції 1993 р. містив таку підставу відмови у вчиненні нотаріальних дій: «угода, що укладається від імені юридичної особи, суперечить цілям, вказаним в її статуті чи положенні» [20]. А.С. Довгерт, наполягаючи на скасуванні спеціальної правоздатності юридичних осіб в Україні, вказував, що це вимога реального динамічного життя, яке хоче максимуму свободи в майнових відносинах для всіх юридичних осіб із метою повного задоволення інтересів індивіда та потреб цивільного обороту [21]. Тому під час прийняття Цивільного кодексу України проблему вирішили кардинально: юридична особа отримала загальну правоздатність. Так, згідно ч. 1 ст. 91 ЦК України «юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині».

Висновки. Виходячи з вищенаведеного дослідження можна зробити висновки, що обсяг цивільної правоздатності юридичної особи є динамічною категорією, яка формувалася історично під впливом багатьох факторів. На ранніх етапах існування юридичних осіб, коли вони створювалися дозвільним порядком, їх правоздатність була обмеженою, оскільки актом органу влади визначалася сфера її діяльності. На підставі такої державної практики починає розвиватися вчення про спеціальну правоздатність юридичних осіб (Савінї, історична школа права), відповідно до якої діяльність останніх підпорядковується меті створення юридичної особи. Те, що не відповідало цій меті,

вчиняти було заборонено. Подібний запобіжник не тільки допомагав засновникам контролювати юридичні особи, але надавав чудові можливості країнам XIX ст. здійснювати нагляд за організаціями, діяльність яких не переслідувала мети отримання прибутку та була неприйнятною з політичної точки зору. Тому не дивно, що тоталітарні країни (наприклад, СРСР) цю практику переймають та вдаються до крайнощів, поширюючи спеціальну правоздатність на всі види юридичних осіб. Певною мірою цьому також сприяє формування командно-адміністративних засад в радянській економіці, де ініціативність господарюючих суб'єктів замінюється плановими вказівками.

Формування ринкової економіки в Україні на порядок денний поставило питання про зняття обмежень у підприємницькій діяльності юридичних осіб, оскільки це не відповідало політиці держави щодо заохочення розвитку підприємництва в нашій державі. Внаслідок цього ЦК України закріпив за всіма юридичними особами загальну цивільну правоздатність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дроніков В.К. Римське приватне право. Київ: КГУ, 1961. 198 с.
2. Теорія держави та права: навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
3. Цивільне право України: підручник [Текст]: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновичкої, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
5. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін. За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007. Т. 1. 480 с.
6. Ухаль М.М. Латинсько-український та українсько-латинський словник юридичної фразеології. Мукачево: «Карпатська Вежа», 2008. 436 с.
7. Історія держави і права України. Частина 1: підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 ч. / А.Й. Рогожин, М.М. Страхов, В.Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А.Й. Рогожина. КУїїв: Ін Юре, 1996. 368 с.
8. Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
9. Мазипчук М., Сімашова А. Ремісничі цехи Середньовіччя – зародки профспілкової самоорганізації. URL: <https://gurt.org.ua/articles/19299/> (дата звернення: 12.01.2025).
10. Große Ravensburger Handelsgesellschaft. Wikipedia. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Gro%C3%9Fe_Ravensburger_Handelsgesellschaft (дата звернення: 20.01.2025).
11. Vereenigde Oostindische Compagnie. Wikipedia. URL: https://nl.wikipedia.org/wiki/Vereenigde_Oostindische_Compagnie (дата звернення: 17.01.2025).
12. Винар Л.В. Правоздатність юридичних осіб, заснованих державою. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3-4(7-8). С. 145–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2003_3-4_27.
13. Savigny, F. System des heutigen romischen Rechts. Berlin: Veit, 1840. 236 p.
14. Борисова В. Теорії сутності юридичної особи: історія і сучасність. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4(27). С. 117–130. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/4616/1/Borysova_117.pdf.
15. Кацюба К.В. Цивільна правосуб'єктність непідприємницьких товариств. *Проблеми цивільного права та процесу*: тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, Харків, 25 трав. 2018 р. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків: ХНУВС, 2018. С. 303–306.
16. Brinz, A. Lehrbuch der Pandekten. [Text] I Bd. Erlangen: Deichert, 1857. 650 p.
17. Жигалкін І.П. Установи як юридичні особи: монографія. Харків: Право, 2010. 168 с.
18. Цивільний кодекс Української РСР: Закон Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 12.01.2025).
19. Цивільне право: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1995. 416 с.
20. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>.
21. Кодифікація приватного (цивільного) права України / [Довгерт А.С., О.І. Підпригора та ін.]; за ред. А.С. Довгерта. Київ: Укр. центр правн. студій, 2000. 336 с.